

Životna priča jedne Prizrenke

DIDARA

Miroslava Malešević

Miroslava Malešević

DIRARA

Životna priča jedne Prizrenke

Beograd, 2004.

Urednik
Miroslav Niškanović

FEREDZA

Posle petog razreda, dakle sa dvanaest godina, za mene se približavalo vreme kada treba da se zadvojiš. Po islamskom običaju, dobijanje prve menstruacije znak je da je devojčica stasala i da više u javnost ne sme da izlazi bez feredže. Istovremeno, za mene lično to je značilo da je gotovo sa školom. Ja sam to doživela kao nešto što se podrazumevalo, ni na kraj pameti mi nije bilo da bi moglo i nekako drugačije, jer drugačije jednostavno nije postojalo. Ni tata nije insistirao, verovatno i zato što je bio rat. U svakom slučaju, završetkom petog razreda ja sam se opostila od daljeg školovanja bez mnogo žaljenja. Mama je već bila sasla moju feredžu i sve je bilo spremno da se uključim u novi status koji sam prizeljkivala: društvo devojaka, svadbe, pripremanje opreme za udaju ... htela sam da budem devojka i da me drugi tako vide. U Prizrenu je bio običaj da se ta promena od deteta u devojku ozvaniti jednim ritualom. Kada je došao taj trenutak, majka mi je spakovala nešto od odeće i feredžu u torbicu i objasnila šta treba da radim i kuda da idem. Ceremonija se sastojala u tome da prošetam po gradu, da sama obidem sva mesta koja sam kao dete posećivala, i da se sa tim ulicama i mestima na neki način oprostim. To je trebalo da bude moje poslednje pojavljivanje pred svetom otkrivenog lica, pošto se više njima neću vraćati kao dete. Išla sam u svrati da se oprostim sa svojim detinjstvom. Sada mi se ta cela priča čini vrlo tužnom i uzbuđljivo, ali tada, dobro se

odvene u istu, bezličnu uniformu. Imovni status, raskoš, maš-
ta, ukus, sve se to pokazuje tek kad žene feredže skinu. A o
svemu tome se vodilo računa. Meni je majka kupovala sve naj-
bolje stvari, stalno sam nešto štila, za svaku svečanu priliku mo-
rala sam da imam nešto novo. Istovremeno, nabavljala se opre-
ma, *čets*, za moju udaju; peškiri, posteljina, stolnjaci, ručni ra-
dovi, sve što će da bude potrebno u novom domaćinstvu. To je
bilo najvažnije pripremiti pre udaje. Običaj je bio da se prili-
kom svadbe celokupan čets izloži javnosti na uvid. Sve se
iznosilo i stajalo tako izloženo ceo dan, ko god bi poželeo da to
pogleda mogao je, baš kao na izložbi, i zato su se devojke, a
majke pogotovu, trudile da ta spremna bude što reprezentativni-
ja. Devojke su jedna od druge kopirale uzorke veza, neke su
opet svoje inovacije ljubomorno krile da zadive svet u pravom
trenutku itd. Krug u kojem sam se tokom tih prvih devojčkih
godina kretala bio je veoma ograničen, ali drugi jednostavno
nije postojao a meni se moj svet tada nije činio tako malim.
Uglavnom sam slobodno vreme provodila sa drugaricama, i u
izradi ručnog rada. Naročito je bilo važno da u tim posetama
proučimo kako se koja oblači i doteruje. Mnogo smo vezle, tre-
balo je pripremiti dosta stvari za udaju, nikad ne znaš kad će se
pojavi pravi prosiac, ne možeš da se udaš nespemna, pa su i
meni, a i drugim devojkama, pomagale majke, babe, tetke. Tad
sam počela pomalo uz majku da učim i da kuvam, ali me kuva-
nje nije privlačilo i u tom pogledu joj nikad nisam bila dorasla.
Najveće svečanosti bile su svadbe, pogotovu devojačko ve-
če ili *k'nadede*, na kojem se okupljao prilično širok krug devo-
jaka. *K'nadede* je obred koji se izvodio pred svadbom, prilikom
kojeg se obavljala depilacija celog tela buduće neveste i boje-
nje kose kanom (otud i izraz *k'nadede* – kaniranje). Nakon
obavljanja obrada mlada bi se pojavljivala pred gostama, koji-
ma bi bili posluživani čaj i slatkiši. Ona se presvlačila po neko-

secam, nisam žalila što se dečinstvo zvanično završava, napro-
tiv. Žurila sam da odrastem. Nakon te šetnje uputila sam se ter-
ki u goste, tako je predviđao "protokol". Tamo su me očekivali,
sve je bilo unapred dogovoreno, to je bio deo obrada. Tetka je
imala dve starije kćerke, već devojke, i ja sam sada bila njihova
gošća nekoličko dana: one me zabavljaju, upoznaju sa svojim
drugaricama, što znači uključuju me u svoj krug, prihvaćaju
kao sebi ravnju, odraslu. Kad je prošlo tih nekoličko dana, tokom
kojih nisam smela da napuštam teklinu kuću, opet po pravilima
obreda, tetka mi je spremila poklone i obukla feredžu. Vratila
sam se kući u novoj ulози. Od tog momenta žena se više nikada
u javnosti ne pojavljuje otkrivenog lica.
Feredže su sve bile iste boje, crne, ali su se po
kvalitetu materijala razlikovale one koje su nosile devojke,
udate ili starije žene. Mlade neveste su, na primer, nosile fere-
dže od svile. Sve feredže su se sastojale iz dva dela: široke suk-
nje, koja je duga do zemlje, i koja se u struku stezala lastišem, i
gornjeg dela koji je sasvim zatvoren, navlačio se preko glave i
imao duge rukave. Krojene su veoma široke, tako da je ispod nje
mogao da se nosi i kaput. Preko lica je stavljana providna tkani-
na, *peče*.
Na ulicu se izlazilo sa punom opremom, a kad se, na pri-
mer, stigne u goste, u zatvoren prostor i među žene, feredža je
skidana. Ako se ide u neku kraku posetu skida se samo gornji
deo. U sopstvenoj kući feredža nije nošena, pred rođacima se
žene takode nisu skrivale. Zato je u svakoj kući postojao ugo-
voren sistem znakova kojim je nečija poseta najavljivana: na
primer, neko lupu dva puta na kapiji, znaš da dolazi ujak, ili
stic, i otvaraš slobodno. Ili prosto pitaš ko je. Poštaru, recimo,
samo pružiš ruku da uzmeš poštu, ne pojavljuješ se.
Feredža je, naravno, samo gornje pokrivalo, i samo spolja,
neupućenom posmatraču može da izgleda kao da su sve žene

hiko puta u toku večeri, pokazivala svoju najljepšu odevu, oblačila venčanicu, i prikazivala svojim ponašanjem sve poželjne manire buduće "snaše". Tako su one koje tek čekaju svoj red za udaju učile odgovarajuća pravila. Ali to je istovremeno bila prilika i za ostale devojke da se pokazu u najboljem izdanju. Starije žene su na ovim sedeljkama pažljivo posmatrale kako je koja devojka obučena, koliko ima nakita, koliko je lepa, otmena, kako se ponaša. Tu se praktično vršio odabir budućih snaha: ako privučesh pažnju nećije sestre ili tetke ili ujne, možeš da se nadaš dobroj prtljci za udaju.

To je bio sav moj svet, nikakvi drugi izlasci, putovanja, knjige, muško društvo, ništa. Ceo period rata za mene je prošao u devojčenju, u zatvorenom krugu mojih vršnjakinja.

DRAMATIČAN PREOKRET

Da li su ti partijski ljudi istinski ubedili mog oca da dolazi vreme opšteg napretka, da li mu se iz tog ubedenja vratila stara želja da me školuje, ili se on naprosto plašio nove vlasti i iz čisto konformizma odlučio da ide ukorak s vremenom, ostalo mi je nejasno. Tek, desio se u mom životu nezamisliv preokret. Godine 1947. stigla je direktiva Partije da se radi na ubedivanju najučinkavnijih ljudi u gradu o neophodnosti da žene skinu ferdže. Ti najučinkavniji trebalo je da sopsstvenim primerom, u sopstvenim porodicama, pokazu kojim putem novo društvo treba da krene. Moj otac je bio na prvom takvom sastanku i odmahnio je doneo odluku: njegova kćerka će da skinu ferdžu. Naravno, mene ništa nije pitao. Posavetovao se sa Enverom koji se odmah složio i krenuo da me "prevaspitava", Tatina odluka došla mi je kao najstrašnija kazna. Stajala sam u šoku, zabezeknuta, bez snage da mu se suprotstavim, da ista pitam, kad mi je saopšteno da je dao reč Mesnom odboru Partije. Celu noć sam plakala. Nisam mogla da zamislim užasnu situaciju od te u koju me je gurao rođeni otac. Imala sam sedamnaest godina, želela sam da se udam, da se ne razlikujem od svojih vršnjakinja. Videla sam pred sobom nesrećnu Sadije, moju pokojnu sestru od tetke, i strahovala da ću ponoviti njenu sudbinu. Ona je bar sama izabrala svoj put, mene su na ovaj bacili bez moje volje. Osećala sam se jadno i nemoćno, kao da me odlukom da ski-

nem feredžu otac tera da hodam gola ulicom, kao da me tera da se prostituišem. Mislihla sam da tu sramotu neću preživeti.

A onda je stigao novi šok. Te godine, i valjda zajedno s tom akcijom, u Pritzrenu je organizovan učiteljski kurs za Albance. Trebalo je da se na tom kursu, u trajanju od tri meseca, alban-
ski kadar osposobi za rad u osnovnim školama, jer je započela akcija opismenjavanja stanovništva. Otac je odlučio da ću da pohađam kurs za učiteljicu. Sve je bilo protiv moje volje i tako naglo. Majku, kao ni mene, niko ništa nije pitao, ali ona je razmiš-
ljala trezveno: "Ako ostaneš kod kuće, ko zna da li ćeš ikada moći da se udaš. Kad budeš imala svoju platu, možda ćeš lakše naći neku šansu", rekla je. I zaista, veoma brzo se pokazalo, taj kurs mi je bio jedina šansa, ne toliko za udaju koliko da svom životu dam kakav takav pravac. I krenula sam, jer drugi izbor nisam imala.

A na kursu – četrdeset mladića i svega nas tri devojke. Na časove sam išla uvek u haljini dugih rukava, zakopčana do grla iako je bilo leto, od sramote nisam smela da podignem pogled ni da pozdravim ljude na ulici. A nisu baš ni oni mene pozdravljali. Kad bih prolazila ulicom dobacivali su za mnom koješta, žene su izlazile da me vide, glasno dovikujući jedna drugoj – Dodi da vidiš čika Ganjinu čerku, ide bez feredže! U zemlju sam propadala. Secam se da je prvog dana škole Enver doveo kući te dve druge devojke da se upoznamo i da zajedno idemo do škole, upšte nisam smela tako "gola" da idem sama. Pri školi je postojao internat gde su bili smešteni svi polaznici iz drugih krajeva Pokrajine. Pohađao se nizi, srednji i viši kurs. Sa mom, na nižem kursu, bila je samo još jedna devojka.

NOVI PREOKRET: SUSRET SA TODOROM BORBEVIĆEM

U našoj kući je i dalje radio prenoćište, i uvek je bilo mnogo gostiju. Ja više nisam pomagala na recepciji, imala sam svoj posao i svoju platu. Odsedali su tu uglavnom neki partijski radnici. Nisam ih gotovo ni videla, ali jednoga među njima sam ipak zapazila, jer je dolazio prilično često. Bio je to Toša Đorđević, sekretar Komiteta Partije u Dragasu. Često je išao u Pristinu na sastanke, a Prizren mu je bio usputna stanica. Na poratku za Dragaš obavezno je svraćao da prenoći. Dosta puta smo se sreli u kući, ali nisam komunicirali. Lepo je izgledao, to sam primetila, kao što sam primetila da i on mene gleda i da mu se dopadam, ali dalje od toga nisam razmišljala. Mi smo pripadali različitim svetovima, ne bih se usudila ni na šta više od tih pogleda koje smo krišom razmenjivali. Na moju sreću, usudio se on. U gradu me jednog dana zaustavio, predstavio se i pitao da me opraši. Pristala sam. Šetala sam usred bela dana, usred centra grada sa mladim dečakom, ali htela sam da budem s njim. Sma-trala sam da jedna učiteljica sme sebi da dozvoli da prošetava sa mladim dečkom, ali to i on i svi ostali tako protuma-ćiti. Setnje su, naravno, posle te prve, učestale, on se uvek po-javljivao kao slučajno, baš u vreme kad ja završavam nastavu, i uvek me pratio do kuće, naočigled svih. Samo što je put do kuće postajao sve zaobilazniji, jer sad je bilo važno provesti što više vremena u šetnji. To je bio jedini način da budemo duže

zajedno, a da to ne bude sumnjivo. Dopadalo mi se da budem u njegovom društvu, čekala sam da se pojavi, ali nisam smela se- bi da priznam da sam se zaljubila. Pravo da kažem, nisam znala ni da li sam zaljubljena, jer je veza sa čovekom druge vere i druge etničke pripadnosti bila nešto tako potpuno neostvarivo, tako nedozvoljeno, da nisam imala hrabrosti čak ni da maštam o takvoj mogućnosti. Uzivala sam u onome što sam imala, dru- garskim razgovorima i kilometarskim šetnjama. Jednog dana sam u Prizren tako često, ukratko, izjavljuje mi ljubav. Ja kažem. Toša rešio da ide na sve ili ništa. Ispriča mi o sebi, šta radi, koga ima, sve detaljno, i na kraju kaže da bi hteo da se sa mnim oženi, trazi da ja o svemu razmislim. Komunistička od gla- ve do pete, Toša nije pet para davao na različitost našeg nacio- nalnog porekla. On je živeo u skladu sa svojim uverenjima i iskreno verovao da će novo vreme zauvek potisnuti predrasude takve vrste. Šta će, prema tome, moji reći, takode ga nije zani- malo. Tu tek nisam znala šta ću. Da ga odbijem? Kako, kad mi se dopadao sve više. Da saopštim ocu? Ili bi me ubio ili bi sam umro od stramote. Na moju odluku uticao je jedan drugi mladić. U isto to vreme oko mene je obletao jedan Albanac iz Prizrena, sačekivao me ispred škole, govorio da mu se sviđam i da će do-ći kod mojih da me prosi. On mi se uopšte nije dopadao, nisam htela ništa da imam s njim. Odbijalo me narocito to što je bio malo agresivan, hteo je da me dodirne, pokušavao da me zagri, valjda je mislio da od sadašnjih slobodnih devojaka sada ne tre- ba da se trazi saglasnost. Za razliku od njege, Toša je postupao daleko odmerenije, sa mnogo više poštovanja. Končno i pot- puno sam u svojoj glavi s tim mladićem raščistila kada je jed- nom prilikom naglasio, valjda iskušavajući me, da on svojoj

Majka mi je rekla da su tata i ona odlučili da daju pristanak jer smatraju da je momak u redu, iz dobre kuće, da će mi s njim biti do- bro i tako dalje. Ja plaćem, molim je da ubedi oca da se predomisli, kažem joj da momka ne volim, da ne želim još da se udajem, ali niš- ta to ne pomaže. Majka ne razume. I ako razume – ne sme da poka- že. Ona kaže jednostavno – "Zar misliš da sam ja tvog oca volela kad sam se udala, pa živimo u dobrom braku skoro trideset godina"; Gotovo sam poludela. Ja nisam htela "dobar" brak po ugovoru, kao njen, ja sam sanjala o romantičnoj ljubavi.

Moji su imali rok od nedelju dana, takav je bio običaj, da daju konačan odgovor. To je značilo da od sledeće nedelje, od tatine reči, ja postajem vlasništvo tog mladića, on će raspola- gati mojim životom, odlučivati o meni kao o svojoj imovini. Zar da se vratim pedeset godina unazad? Već sam se bila sasvim saživela s tim da sam prvoborac emancipacijskih promena me- du ženama u Prizrenu i sad da dozvolim da me udaju protiv moje volje nisam mogla. Sačekala sam Tošu na ugovorenom mestu i saopštila mu šta mi se sprema. Tek što smo počeli "za- bavljanje", odnosno tek što sam počela da razmišljam o njege- voj bračnoj pouni, bila sam prinudena da stvar presećem tako što sam ja Toši postavila uslov: "Moj odgovor je da, ali vazi sa-

BEZIM OD KUĆE

Maju "otmicu" je Toša organizovao. Obavestio je najpre predsednika Sreza da ja odlazim dobrovoljno i njega zamolio da prenese mom ocu za koga sam pobegla i gde ćemo da živimo. Predsednik Sreza je bio Maksut Skenderi, Tošin dobar drug. U subotu uveče, dva dana pre isteka roka datog mojima roditeljima za pristanak da se udam za drugog momka, izlazim da se, prema uputstvima koje mi je dao Toša, nadem sa Maksutom koji je bio zadužen za "vezu". Majci sam rekla da idem u školu na neki sastanak. Da ne bih bila sumnjiva nisam ponela nikakve stvari sa sobom. Računala sam da će cela drama da se zavrti za par dana, da će tata malo da se ljuti, ali pošto sam bila njeгова miljenica, da će brzo i da mi oprost. Očekivala sam da će uskoro doći da me vidi i da ćemo se tada pomiriti. Nisam dublje razmišljala. Iskreno, da nisam imala svega dečnast godina i omću oko vrata, ne verujem da bih mogla da donesem tako radikalnu odluku.

Sa Maksutom sam došla do izlaza iz grada gde su nas u nekome kamionu čekali Toša i vozač. Kamion je dobio od direktora transportnog preduzeća pod izgovorom da mu treba da prebaci granicare, vojnike, iz Prizrena u Dragaš. Drugi prevoz u subotu uveče nije bilo moguće naći. I sam Toša je jedva tog dana uspeo da stigne do Prizrena, jer je prevoz bio neređovan. Uglavnom, ja dolazim na ugovoreno mesto susreta, i vidim da je vozač naš komšija. Ni za živu glavu neću da sednem pored

mo do ponedeljka. Ako želiš da se ženiš sa mnom, moraš hitno nešto da preduzmeš. Kad moj otac bude dao reč tu se više ništa ne može učiniti. Više me nikad nećeš videti." U sebi sam vapila: "U pomoć, spasi me!". I on je bio zatečen, ali čvrsto rešen da me ne izgubi. Bilo mu je sasvim jasno da ne smemo čekati svoju veridbu. Znali smo da nema nikakvog smisla da me sada za-prosi od oca, pristanak nikada ne bi dobio. U Prizrenu gotovo uopšte nije bilo ni po statusu, a kamoli etnički mešovitih brakovava, to je prvi razlog zbog kojeg ne bi kod mog oca prošao. Sve i da je bio Albanac, Tošina visoka politička funkcija bez odgovarajućeg "pedigrea" tati ne bi "punila oko". Končno, već sam bila zvanično zatražena od "prave prilike" ("em 'naš, em iz do-bre kuće"), koja se mojima morala činiti boljom od ovog "nikogovića" iz Dragaša. Zato smo se Toša i ja dogovorili da nam nema druge nego da pobegnem s njim pre sudbonosnog dana. Odluka je pala, prelomila sam. Verovala sam mu, znala sam da me neće prevariti.

nje ga da me ne bi prepoznao. Tako pod cirkadu pozadi sednem o
Toša i ja, napred Maksut i vozač.

U Dragašu, posle nekoliko sati vožnje, dočekuju nas mešta-
ni sa veseljem i pucnjavom. Izlazimo iz kamiona, onaj vozač tek
tada shvata koga je dovezao i zašto. Mislio je da vozi neku va-
žnu političku ličnost na tajni zadatak. Kako drugačije i da razu-
me identitet osobe pod cirkadom koja noću, u pratinji sekretara
Komiteta, ide specijalnim kamionom za Dragaš? "Šta to napra-
vi, Didara?", bio je iskreno šokiran kad me je prepoznao.

U međuvremenu je glasnik kojeg je poslao Maksut odneo
vesti mojima da sam pobeгла. Taj isti čovek kasnije nam je pri-
čao da se jedva usudio da uđe i pogleda tati u oči, kao da je on
sam počinio neki greh. Tamo je, zajedno sa mamom i tatom,
proživleo i on njihovu strašnu dramu. Majka se onesvestila, otac
nije mogao da progovori od šoka. Vest je iste večeri proletela
gradom, počela je da dolazi rodbina da proveri šta je istina,
okupljao se svet u kući mojih roditelja kao što se dolazi na sau-
češće. Ganišina kćerka mezmica pobeгла, pa još za Srbina! Po-
gazila njegovu reči! Tu sramotu otac nije mogao da mi oprosti.
Iste večeri objavio je da sam za njegovu kuću mrtva i zabrano!
da se moje ime ikada više pomene. Za moju porodicu sam te
večeri zvanično prestala da postojim.

O NACIJI, JEZIKU I IDENTITETU

Nisam se zbog mešovitog braka otrekla svoje nacionalne pripadnosti, ali sam tokom vremena postala čvrsto jugoslovenski opredeljena. Doživljavala sam sebe kao Jugo-Albanku. Upravo tako, i jedno i drugo podjednako, u ravnopravnoj mešavini. Naravno da je toj ravnopravnoj mešavini najviše doprineo život sa Tošom, pogotovo kad sam rodila decu. Da nisam živela u mešovitom braku verovatno bih se mogla nazvati "Albankom me-đu Jugoslovenima". Ovak, sa njim i decom osećala sam se ravnopravno, i u svakom pogledu, i Albankom i Jugoslovenkom. Moja deca su, na primer, učila školu na srpskom (tada srpskohrvatskom), u kući smo govorili srpski, mene to ni na koji način nije ugrožavalo. Sa Tošom sam od početka govorila jedino na srpskom, a onda i sa svima njegovima, jer oni nisu znali albanski. U njegovoj porodici su se paralelno sporazumevali i na cincarskom, a taj meni nepoznat jezik prvi put sam čula baš od njegove majke. Do tada nisam znala ni da postoji. Toša ga je, međutim, znao slabo, pretpostavljam zato što je radio u društvu sa srpskom decom i malo vremena provodio u kući. Goran je kao mali naučio od Dade mnoge pesmice na tom jeziku, kao što sam ga i ja naučila neke na albanskom, ali nije dan od tih jezika nije progovorio. Savladao je dosta dobro turski boraveći kao dete u Prizrenu, a Suzana je turski ozbiljno učila tokom studija, ali ja na tome nisam insistirala. Moji u Prizrenu još manje. Svi su odlično govorili sva tri jezika i nikad se

škola, odnosno da Srbi ne moraju da govore albanski. Verujem da su mnogi dosta razumeli, ali nisu ga koristili. I moj muž je znao albanski ali ga nije govorio, navodno zato što je to bila neka "seljačka", neknjiževna varijanta koju je naučio u detinjstvu. Primera radi, sve do šezdeset i neke (pred Rankovićeve smenu ili odmah posle) albanska (i turska i ostalih nacionalnosti) deca su u školama imala srpskohrvatski kao obavezan predmet, dok srpska (i crnogorska) deca nisu učila albanski. Onda je došla inicijativa da se i u nastavu na srpskom uvede albanski kao predmet, što je dočekano s ogorčanim nezadovoljstvom. Roditelji su protestovali na školskim sastancima i onda se došlo do kompromisnog rešenja: da i srpski i albanski jezik postanu fakultativni predmeti. Secam se, u to vreme je moj Goran već bio srednjoškolar i pitam ga jednom kako mu ide albanski, treba li nešto da mu pomognem, računam, uče bar nešto, međutim čujem od njega da od početka niko u odeljenju nije bio zainteresovan ni da čuje nastavnik, pa je on odustao od pokušaja da drži nastavu. Trudio se, kaže, malo u početku da nadjača dečju građu i digao ruke, tako da su na kraju časove albanskog učenički koristili da se spremaju za sledeći čas, dok je nastavnik to vreme provodio čitajući novine. Verovatno se vremenom to isto desilo i sa srpskim kao fakultativnim predmetom.

To je kasnije dovelo do teških problema. Krajem šezdesetih godina situacija se bitno menja. Prvo, na političkom planu Kosovo dobija široku autonomiju (a pogotovo od ustavnih promena iz 1974. godine). Država počinje da ulaže velika sredstva u privredni razvoj Pokrajine, u školstvo, kulturu. Otvara se Univerzitet u Prištini, sve je veći broj Albanaca koji fakultetsku diplomu stižu učeći na maternjem jeziku. Otvoraju se studentski domovi što je bilo dozvoljeno da idu u grad da bi se sa sela. Muškoj deci je bilo dozvoljeno da idu u grad da bi se školovali, ali ženskoj mogle devojke bile

nije postavljalo pitanje oko toga, automatski se prelazilo na srpski kad mi dodemo, zbog dece i Toše. Meni lično bilo je važno da stalno vezbam srpskohrvatski, zbog školovanja najviše, da naučim književni jezik. Računala sam - albanski ne mogu da zaboravim, daj da savladam ovaj kako treba.

Nas dvoje smo smatrali da školovanje naše dece treba da bude na srpskohrvatskom, zbog većih mogućnosti u njihovom budućem životu. Možda sam pogrešila što ih nisam naučila i albanski, što bar u kući nisam s njima govorila na svom jeziku, mnogi prijatelji su mi zbog toga zamerili, verovatno s pravom, ali prosto, eto, nisam. Ima mnogo razloga. Možda je najvažniji taj što sam sama rasla uz dva različita jezika, albanski i turski, koji su u roditeljskoj kući imali popumno ravnopravan tretman, toliko ravnopravan da sam ja u mladosti i razmišljala na oba podjednako. Nisam, kao većina drugih ljudi, izgradila osećanje vezanosti za jedan, sopstveni jezik. Dvojezičnost je od početka bila prva odlika mog ličnog identiteta, tako da sam i turski, srpski, od detinjstva prihvatila s lakomom koja većini ljudi ipak nije svojevrsena. Zato nisam insistirala na albanskom u komunikaciji sa sopstvenom decom, verujući da će oni to sve, kao i samom što je bilo, savladavati kako rasiu. Moja deca jesu stekla neko pasivno znanje albanskog ali ga, međutim, nikad nisu govorili. I ono malo što su u detinjstvu znali nisu kasnije u praksi obnavljali. Suština je u tome da oni jednostavno nisu *morali* da ga nauče. Družili su se podjednako sa svom decom, ali nisu imali razloga da se trude da nauče drugi jezik, jer su sva albanska (i turska, i romska) deca, u gradovima pogotovo, znala srpski. Bez obzira na ustavnu ravnopravnost jezika, srpski je u Pokrajini, u vreme njihovog odrastanja, bio dominantan. Sva dokumenta, napisi, saobraćajni znaci, sve je bilo dvojezično, zai se Srbi i Albanci međusobno sporazumevaju jedino na srp-

dinacije čeka desetero, on se izvinjava, ne može nikako da me pregleda, ali sad će zamoliti kolegu, kod njega niko ne čeka. Kažem, "Jesi li ti toliko dobar ili ti toliko spor kad imaš ovoliku gužvu?". Ime se smeje, razlog je, kaže on, što kolega ne zna albanski, a pacijenti su uglavnom Albanci. Mnogi od njih su sa lekar se ne razume, a ljudi pritom žele da porazgovaraju sa lekarom, da mu objasne šta ih muči, da stvore međusobno poverenje. Najvažnija stvar, poverenje, sa nepoznavanjem jezika tako je izostajalo. Ljudi su odlazili tamo gde su mogli da nađu. Neki su verovali i iz čistog protesta, sad su to mogli, odbijali da se obraćaju lekaru na srpskom. Rezultat je, kao u Ime-rovom slučaj, bio – jedan pada s nogu od posla, jer govori oba jezika i dolaze mu pacijenti svih "boja" i pripadnosti, drugi će ka kad će da naiđe pacijent kao ja. To je postao trend tokom sedamdesetih. Mnogi Srbi nisu mogli da se pomire sa promenom situacije, odnosno gubitkom ranjih privilegija, kad se podrazumevalo da se u grupi mesovitog sastava govori isključivo srpski. Situacija koju je jedna strana došezdeset i neke smatrala normalnom, očigledno nije bila normalna za drugu stranu. Ne-postojanje volje da se prvi sused uvaži makar simboličnim poznavanjem njegovog jezika, što je većina Albanaca doživljavala kao demonstriranju srpske nadmoći, vraćalo se sada kao bu-merang u obliku albanskog nacionalizma. Jedan Tošin saradnik, i naš dosta dobar prijatelj, na primer, lično mi je rekao da je sretan što mu je Toša direktor u banci, "jer ne bi mogao da podnese da mu Siptar bude šef". "Pa dobro", kažem, "ti dobro znaš šta sam ja po nacionalnosti, kako možeš meni to da kažeš?" – "A ne, Didara, nije isto, ti si nešto drugo". Ja zaista jesam bila nešto drugo, ali ne u njegovom smislu. Bila sam "nešto drugo" i za ovu i za onu stranu. Medutim, moram da priznam da tada ni sama o tim osetljivim pitanjima nisam dovoljno raz-

spreme i da beže od kuće da bi studirale kada su znale da za njih postoji smeštaj u studentskom domu. Ovo je bilo veoma važno ne samo zbog sve većeg broja albanskih devojaka sa fakultetskom diplomom, nego i zbog ublažavanja jednog drugog problema koji je godinama operetivao odnose na Kosovu. Taj problem je povećani natalitet kod Albanaca koji se u raznim situacijama javljao kao ozbiljan i socijalni i politički problem i negativno uticao na osetljive međunacionalne odnose. Sama činjenica da su ove devojke studirale značila je da će njihov re-produktivni period, umesto sa 15-16 godina kako je to uobičajeno na selu, početi najverovatnije nakon dvadesetčetvrtedadesete-te godine. Osim toga, devojke sa fakultetskim diplomama nameravaju i da se zaposle, pa i ova okolnost smanjuje mogućnost da imaju mnogo dece. Tako je izgleda jedno od najefikasnijih rešenja za smanjivanje nataliteta bilo otvaranje besplatnih studentskih domova za albanske devojke sa sela.

Vremenom se u Pokrajini povećava broj radnih mesta, raste i broj Albanaca na rukovodećim položajima; da bi se zadovoljila nacionalna proporcija, Albanci sada imaju prioritet prihtkom zaposljavanja. Prvi put na konkursima za posao počinje kao uslov da se postavlja poznavanje oba jezika, što Srbi i Crnogorci najčešće ne ispunjavaju i zbog čega su nezadovoljni. Vilo brzo Albanci postaju dominantna većina i u političkom životu Kosova. Albanski jezik ubrzano počinje da prevladava u javnoj komunikaciji, a postaje primetan i porast albanskog nacionalizma. Ojbednom mnogi Albanci odbijaju da govore srpski (na primer na šalterima, na sastancima i sl.), zbog čega Srbi i Crnogorci počinju sada da se osećaju ugroženim. Naravno, nije uvek sve bilo iz nacionalističkih razloga. Iznecu samo jedan primer kako je to izgledalo u svakodnevnoj praksi: svratim kod brata u ordinaciju da mi popravi zub. Ne zakazujem, računam primiče me kao sestru preko veze. Medutim, ispred njegove or-

O naciji, jeziku i identitetu

nišijala. Nije me izgleda dovoljno bolelo. Prelazila sam sa jezika na jezik bez poteškoća, prema potrebi, ne vredajući se što većina ne radi tako. Tako sam prelazila i preko ponekih podsmeha na greške koje sam pravila sa padežima u srpskom. Te podsmeha sam smatrala ličnom nekulturnom pojedinačnom i nisu me doticali, kao što me nije doticao ni poneki podsmeh sa albanske strane što sam "odrodila" decu.

Što se moje dece tiče, mislila sam da je dovoljno da ih naučim da je važnije šta čovek govori nego na kom jeziku govori. To je bila i moja lična i naša zajednička porodična pozicija. I to je na neki način postalo glavno obeležje i mog i života moje dece. Moja Suzana živi danas u Parizu, pa se prirodno najviše služi francuskim. Goran već dugo živi na relaciji Beograd – Njujork, prema tome, sada najviše govori engleski. Ipak, i jedno i drugo osećaju srpski jezik kao svoj maternji, iako im nije maternji. Goran je, kad su ga neki prijatelji Amerikanaci pitali da li je srpski njegov maternji jezik, odgovorio: "Ja na žalost ne govorim ni maternji jezik mog oca ni maternji jezik moje majke, ali zato govorim maternji jezik svoje kćerke" – odličan odgovor jer je Maša, njegova žena, Srkinja. Meni lično nije smetalo to što je srpski bio jedini jezik na kojem sam komunicirala sa svojom decom i nisam bila ugrožena zbog toga što oni ne znaju albanski. Bitno mi je bilo da se razumemo, nebitno kojim se jezikom služimo. Pravo rečeno, danas mi više smeta što sam propustila da sa njima naučim i neki sveski jezik nego što ih nisam naučila maternjem. Moja porodica se u međuvremenu širitila, internacionalizovala, došli su novi članovi izvan ovog govornog područja i komunikacija sa njima je malo otežana, pošto, ali nekako se snalazimo. Kad ima dobre volje ima i načina. Treba čuti taj esperanto kad se ovde okupe sva naša deca. Sa Suzaninim mužem Stefanom, koji je Francuz jevrejskog pore-

Didava - Životna priča jedne Prizrenke

klia, društvo pretežno komunicira na engleskom. Sa Noamom, našim malim unukom, priča se na francuskom. Obojica pomalo govore i srpski, koliko je neophodno za osnovno sporazumevanje, mada neko uvek mora da priskabe u pomoć i prevodi da se Toša i ja ne osećamo zapostavljene. Suzana i Goran vole ponekad da okrenu sa mom turski, to im je prilika da malo osveže svoje znanje, pa kad se sve to pomeša, svi jezici i prevodioci, bude kao da smo na nekom međunarodnom skupu a ne na porodičnom ručku. Meni to šarenilo jednostavno prija.